

Мукачівський державний університет
Кафедра готельно-ресторанної та музейної справи

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ
НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «Історія української та зарубіжної художньої
культури»: **Пам'ятки духовно-пісенної культури Закарпаття XVII-
XIX століть**

для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальність: 027 «Музеєзнавство, пам'яткознавство»
факультет менеджменту та індустрії гостинності

Мукачево
2025

УДК 008:7(477)(1-87)(091)

Розглянуто та схвалено на засіданні кафедри готельно-ресторанної та музейної справи протокол № 10 від 21.01.2025 р..

Укладачі:

Задорожний І.З. – кандидат мистецтвознавства, доц. кафедри музичного мистецтва МДУ

Малець О. О. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри готельно-ресторанної та музейної справи

Рецензент:

Методичні вказівки для самостійного опрацювання навчальної дисципліни «Історія української та зарубіжної художньої культури»: Пам'ятки духовно-пісенної культури Закарпаття XVII-XIX століть. Укладачі : Задорожний І.З., Малець О. О. Мукачево: МДУ, 2025. 32 с. (1.4 д.а)

У методичних вказівках акцентується увага на особливостях розвитку регіональної духовно-пісенної культури XVII-XIX століть, збереження пам'яток церковного співу у книгозбірнях Закарпаття.

Поданий матеріал спрямовано на поглиблене вивчення культурно-мистецьких процесів, розширення знань про змістову та художню форму сакрального об'єкту рукописної книги, особливості сучасних джерелознавчих студій рукописних пам'яток як важливих артефактів національної художньої спадщини.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
1.Зміст питань за темою : «Пам'ятки духовно-пісенної культури Закарпаття XVII-XIX століть», винесені на СРС	5
2.Рукописні і друковані ірмологіони у духовно-пісенній культурі Закарпаття XVII –XIX століть	5
3.Характер та історико-культурна цінність покрайніх записів рукописних і друкованих ірмологіонів книгозбірень та музейних фондів Закарпаття	15
4.Питання і завдання для самоконтролю та контролю досягнутих результатів навчання.....	24
5. Критерій оцінювання знань	26
6.Перелік рекомендованих джерел	27
7. Ілюстрації	28

Передмова

У професійній підготовці майбутніх фахівців освітнього ступеня «бакалавр» спеціальності 027 «Музеєзнавство, пам'яткознавство» важливе місце належить формуванню здатності застосовувати міждисциплінарний підхід в атрибуції об'єктів історико-культурної спадщини, орієнтуватись в особливостях розвитку мистецтва різних історичних епох, їх культурних цінностях.

Як показує практика, у процесі засвоєння навчальної дисципліни «Історія української та зарубіжної художньої культури» здобувачі зустрічається із низкою різнопланових проблем, що пов'язано із широким спектром процесів становлення та розвитку різних видів мистецтв.

Рекомендації концентрують увагу на вивченні теми «Пам'ятки духовно-пісенної культури Закарпаття XVII-XIX століть», що входить до змістового модуля «Художня культура Закарпаття» робочої навчальної програми «Історія української та зарубіжної художньої культури».

Мета рекомендацій – розширення знань міждисциплінарних зв'язків в оцінці явищ художньої культури, формування понятійно-категоріального апарату, здатності застосовувати традиційні і альтернативні інноваційні технології у сфері пам'яткознавства. Особливу увагу звернено на розкриття особливостей функціонування рукописних і друкованих ірмологіонів у навчальній та богослужбовій практиці XVII-XIX століть. Наведено приклади збережених по крайніх записів стародруках музейних фондів Закарпаття, рукописних пам'яток, подано ілюстрації різних збірників, що сприяє концентрації уваги на змісті навчального матеріалу, розширює уявлення про художні особливості рукописної книги як специфічного виду образотворчого мистецтва.

1. Зміст питань за темою : «Пам'ятки духовно-пісенної культури Закарпаття XVII-XIX століть», винесені на СРС.

- а) рукописні і друковані ірмологіони у духовно-пісенній культурі Закарпаття XVII –XIX століть;
- б) характер та історико-культурна цінність покрайніх записів рукописних і друкованих ірмологіонів книгозбірень та музейних фондів Закарпаття.

Методичні вказівки :

Опрацьовуючи тему звертаємо увагу на такі аспекти :

- осередки використання та поширення нотолінійних збірників у духовно-пісенній культурі Закарпаття;
- аналізуємо основний зміст покрайніх записів рукописних і друкованих ірмологіонів, які зберігаються у книгозбірнях, музейних фондах Закарпаття;
- визначаємо художні особливості оформлення рукописної книги «Ірмологіон»;
- концентруємо увагу на міждисциплінарні зв'язки в оцінці явищ художньої культури;
- аналізуємо зміст понятійно-категоріального апарату.

2. Рукописні і друковані ірмологіони у духовно-пісенній культурі Закарпаття XVII –XIX століть

Поряд із пам'ятками давнього письменства Закарпаття – рукописними Євангеліями (Скотарське з 1558 року, Данилівське першої

половини XVII століття, і ряд ін.), рукописними збірниками кінця XVI початку XVII ст., перекладними творами, літописними хроніками (Гукливський літопис, “Спомен Керестурський” 1742 року та ін.), належне місце займають пам’ятки рукописної традиції, Ірмолої (Ірмологіони), які використовувались у навчальних закладах, богослужбовій практиці монастирів, на парафіяльних осередках.

Ірмолой (Ірмологіон) – багатожанровий пісенний гимнографічний збірник, самоназва якого походить від поширеного жанру ірмосів. В цих збірниках зафіксовані форми церковного співу, які побутували і поширювались на всіх підкарпатських землях та за їх межами і використовувались як греко-католиками, так і православними християнами. Рукописні ірмологіони за своїми зовнішніми ознаками, внутрішньою наповненістю, записом у формі п’ятилінійної нотації вказують на загальноукраїнську єдність, так як такого типу богослужбової пам’ятки поза Україною та Білорусією немає у церковній практиці XVII – XVIII століття в усьому візантійському культурному середовищі.

Інтенсивний розвиток рукописних ірмологіонів простежується в період XVIII охоплює першу половину XIX століття. Саме в цей час на теренах Закарпаття відбувається ряд важливих подій позначених активними зрушеннями в культурно-релігійному житті народу.

На увагу заслуговує діяльність єпископа М.М.Ольшавського по відстоюванні незалежності Мукачівської єпархії від Егерського єпископа латинського обряду та збереження традицій східного обряду. М.М.Ольшавський піклувався перед цісарським двором про те, щоб кандидати церковного сану для його єпархії виховувались вдома, а не в Егері, згідно науки східно-візантійського обряду. Спостерігаючи за вихованнями латинських шкіл, він бачив, що вони допускались багатьох відхилів від церковних канонів *«оминали проскуру, занедбували співати в церквах утренью, в час виконання священницьких функцій одягали*

плащі і спотворювали грецький обряд в інших відношеннях». Важливими успіхами М.М. Ольшавського було заснування Мукачівської богословської школи (1744-1776), відкриття ряду шкіл в Марія-Повчі, Надь-Бані, в Марамороському Сіготі та школи для румунського юнацтва в с. Турці. Беручи до уваги документ затверджений М.М. Ольшавським «Правила Мукачівської школи» (*“RegulaeproScholisMukacsiensibus”*), в якому визначено ряд вимог до вступників та внутрішнього розпорядку роботи. Зокрема в ньому йдеться про те, що хто бажав навчатись на священника, повинен був добре читати, володіти скорописним письмом, але найбільше зверталась увага на знання церковних співів: *«...най пачи же Прокимены, Тропары, Славы, Стихиры и некотория подобна добро співати маєть знати...»*. Хто цих знань не мав не міг навчатись в даному закладі. Що стосується вимог до дяківських іспитів, то вони були наступними: *«Хотяй Ирмолой співати, маєть проказати попович илиный свободник, знаєтьли добро читати и нечто писати. В томъ аще ся проважеть, прежде догматовъ первыхъ: Прокимены, Тропары, Стихиры, Славы да вучить. По скончанию сего, догматы ніти да почнетъ»* Бажаючі навчатися в Мукачівській богословській школі обов'язково повинні були володіти скорописним письмом, знати окремі церковні наспіви з Ирмолая. Ці вимоги залишились і в майбутньому за часів єпископа А. Бачинського. У школі учнів ділили на богословів (майбутніх священників) та “ірмолоїстів” (дяків), які отримали назву від основного навчального посібника за яким проходило навчання співу. Богослужбову практику вони проходили співаючи на двох крилосах: на один назначались учні від богословів, а на інший від “ірмолоїстів”. Сам єпископ М.М. Ольшавський переписав Ирмолой, про що довідуємося в одному із його листів до ігумена Повчанського монастиря Сильвестра Ковейчака, в якому просить передати йому *«...ирмолой малий мою рукою писаний»*. Тож у навчанні і в практичній діяльності з церковного співу

використовували нотолінійний Ірмолой, в тому числі і єпископ М.М.Ольшавський.

Одним із найвизначніших здобутків тієї епохи в піднесенні культурно-освітнього рівня життя народу була пастирсько-просвітницька діяльність Мукачівського єпископа А.Бачинського. Його духовні повчання торкалися широкого кола питань – організації діяльності єпархії, навчання дітей, молоді, поширення євангелізації серед населення краю, утвердження християнської етики, моралі в основи людських стосунків. Він оберігав рідну мову, християнський обряд, ставлячи на перший план в своїх циркулярних листах-посланнях навчання грамоти, знання мови, релігії та церковного співу. А.Бачинський давав розпорядження про відкриття в кожному намісницькому окрузі шкіл і вимагає, щоб **«не токмо чтєніє, писаніє, и катехизись, но и напівь ц(е)рковный оучити оутверждатися имієть»**. Він підняв на вищий рівень освіти в краї, заснував Ужгородську семінарію, дяковчительську *«препарандію»*, зібрав великі фонди літератури, в бібліотеці якої, на кінець його життя, нараховувалось до 9000 екземплярів.

Важливими були рішення Віденських нарад греко-католицьких єпископів у 1773 році, що торкалися ряду культурних і релігійних питань, друкування і забезпечення книг по всіх єпархіях. У зв'язку з тим, що була заборона ввозу книг із-за кордону єпископи відзначили велику потребу їх для молоді, дорослих та духовенства. Серед перелічених книг відзначено потребу «Ірмологіона», який вміщує нотовані пісні, що уживають русини і хорвати. В рішеннях нарад по редагуванню книг, їх друкування, ніяких заміток чи зауважень не залишено по відношенню до змісту «Ірмологіона». Цей збірник залишився у вільному розповсюдженні серед всього населення краю.

Вагомими були і освітні заходи – заснування в 1775 році у Відні Генеральної семінарії для греко-католицьких єпархій Австро-Угорщини,

реформування освіти, видання закону
«Ratio Educationis totiusque Rei Litterariae per Regnum Hungariae et Provincias eiusdem adnexas» («Система виховання і шкільної справи в Угорському королівстві і приєднаних до нього провінцій»), які сприяли залученню широких верств населення до освітніх перебудов.

Всі ці та ряд інших факторів сприяли піднесенню церковно-музичної освіти в краї і мали безпосередній вплив на активні процеси розвитку рукописної традиції, так як Ірмологіон служив основним практичним і навчальним посібником.

Ірмологіони поширювались у численних копіях, які створювались духовними особами, дяками, дяко-вчителями, учнями, переписчиками протягом XVII – XIX століть в різних місцевостях краю. Однією із особливостей цих збірників є те, що у зовнішньому та внутрішньому змісті кожен має свої яскраві індивідуальні риси – декор, графіку та орфографію словесного та нотного тексту, музично-стильові особливості.

Здавна основними центрами культурного і релігійного життя на Закарпатті були монастирі. До найдавніших відносять Мукачівський монастир на Чернечій горі, Грушівський, з яким пов'язують початки книгодрукування, Угольський монастир, які відігравали роль основних релігійних центрів, де проживали та управляли парафіями єпископи. До давніх монастирів належав також Краснобрідський монастир Зішестя Святого Духа (тепер Словачія), в якому була заснована філософська школа, що дала ряд визначних релігійних діячів.

Велика кількість монастирів була заснована на Мараморощині в кінці 17 на початку 18 століття про що свідчить один із старовинних документів «Списание обителей Мараморских древле бывших 1788р.» (Рукопис арх. №797 Закарпатського краєзнавчого музею). Цей документ подає ряд даних про заснування монастирів, їх господарську діяльність,

наявність друківаних та рукописних книг, які були зареєстровані в переписі монастирського майна.

Так у Боронявському монастирі (заснований у 1716 році) в переліку книг числяться Євангеліє, Трефологійон, Апостол, дві Тріюді, Часослов, Псалтир, два Октоїхи, старий і новий. Окремі записи повідомляють про те, що монах Ісаєя купив за свої гроші дві книги – Постну Тріюдь і Часослов, Євангеліє – позичив монастирю желяр (*желяр – найманий робітник, який відробляє за житло та користоване поле – І.З.*), а Трефологійон, який вміщує вибрані, особливо важливі святкові служби із Міней місячних, позичено із с.Копашного.

У Драгівському монастирі (заснований у 1705 році) описані книги включають Євангеліє, Служебник великий, Трефологійон, Октоїх великий, Часослов, дві Тріюді, дві Псалтирі та Требник.

У Кричівському монастирі (заснований в 1693 році) в переліку є рукописний Апостол, друківані Євангеліє, Служебник, Трефологійон, дві Тріюді, Псалтир, Часослов, малий Требник.

В Угольському монастирі (в народі ще називали його Заневський) більш ширший список духовної літератури. В описі знаходимо рукописне і друківане Євангеліє, два Служебники, Трефологійон, друківаний і рукописний Апостоли, дві Тріюді, малий і великий Требник, Часослов, дві Псалтирі, два Акафисти, рукописні Прологи на 12 місяців, рукописне “Євангеліє поучительное”, Меч духовний, друківаний Дорофей (*очевидно це книга “Дорофей”, Київ, 1628 р., – І.З.*) Богословія, Месія (“*Месія праведний” Інокентія Гізїєля, Київ, 1669 рік. – І.З.*) Чуда Пресвятої Богородиці, Номоканон. В описі зазначається, що “Богословія” позичив у селі Драгові від парафіян, братів Ференційових, отець Феодосій, будучи ігуменом монастиря. Окремі книги передавали для користування в інші обителі. Про це свідчить запис, що отець Афанасій позичив до скиту книгу

“Чудо Пресвятої Богородиці”. До Угольського монастиря належало декілька скитів в Одарові, малій Угольці та Великій Угольці.

Вільхівська обитель заснована в 1708 році. В ній використовували Євангеліє, Службник, Трефологійон, Октоїх, Апостол, дві Тріоди, Псалтир, Требник.

У Бедевлянському монастирі (заснований в 1719 році) в переліку книг числяться Євангеліє, Службник київський, який дали під залогу в с.Тересву за дев'ять маріяшів (*маріяш – старі мадярські срібні гроші, 1 маріяш – 17 трейцарів – 1.3.*), Трефологійон, Апостол, два Октоїхи, новий великий і старий, дві Тріоди, постна і рукописна цвітна, одна з них Київська, дві Псалтирі, Часослов, Тестамент, Діоптра, КатехизУнівський, Біблія, три Требники, з яких один – великий Львівський, другий – давнього видання, третій малий. Рукописний Ірмолой та якась “книга полска”.

Цікаві факти є в покрайніх записах на Острозькій Біблії 1581 року, яка належала М.Андрелі, а згодом ігумену Бедевлянського монастиря Феофілакту. Цю книгу купив від ігумена Феофілакта ієрей ГавриілБандоляк, в якій робить записи, подає перелік власних книг, заповідає їх своїм синам. Серед 27 літургічних книг згадується і Ярмолой. Така спадщина є свідченням того, що на парафіяльних осередках у священників за життя накопичувалась література, яка була для них великою цінністю. Її берегли все життя і передавали у спадок своїм дітям. Духовна книга була для народу і джерелом знань, і охороною їхньої християнської ментальності, обрядів, традицій, в тому числі і церковних наспівів.

В обителі Білоцерківській використовувались такі книги: рукописне Євангеліє, Службник, львівський Трефологійон, два Апостоли, рукописний і друкований, дві Тріоди, великий Октоїх, Псалтир та рукописна Мінея,

Требник, “Чуда Пресвятої Богородиці”, рукописний Часослов, книга Святого Василя та рукописна книга Святого Єфрема.

Бичківська обитель заснована в 1719 році. Серед книг значатся: київське Євангеліє, львівський Апостол, київська Постна і Цвітна Тріоді, Требник, львівський Трефологійон, київський Октоїх і Акафист, київський Псалтир, львівський Полустав, рукописний Ірмолой, друкований Часослов та львівський Служебник. В кінці реєстру записано, що ці книги закуплено ігуменом того ж монастиря Гедеоном.

В Обителі Джулинській, яка заснована в 1692 році записані такі друковані книги: Трефологійон, Мінея, друковане Євангеліє, львівський Служебник, Октоїх, Апостол, Цвітна Тріодь, великий Требник, львівський Часослов, Псалтир.

Обитель Барсанівська заснована 1711 році. В описі книг є рукописне Євангеліє, львівський Служебник, сербська друкована Мінея, друкований Апостол, волоська Псалтир, рукописні руський і волоський Требники, рукописний Часослов, Друкована Посна Тріодь, волоська Мінея.

Обитель Євдянська заснована в 1709 році. Перелік книг включає Трефологійон, дві друковані Тріоді, рукописне Євангеліє та Октоїх, друковані львівський Служебник, Апостол, Требник, Тестамент, рукописна Мінея, три Стихирарі.

Обитель Мойсеївська заснована в 1682 році. В записах книги Євангеліє, друкований Служебник, руський і волоський Трефологійони, руський і волоський Апостоли, друковані Цвітна і Постна Тріодь, руський Требник, дві Псалтирі, Акафист, два львівські друковані Часослови, рукописне сербське і волоське друковане Євангеліє

Обитель у Вишній Вишаві заснована в 1719 році. В записах є друковані львівське Євангеліє, Служебник, Трефологійон, Шестодник,

Псалтир, Часослов, Требник та один рукописний Апостол. Книги Трефологійон, Псалтир, Шестодник і Часослов купив для монастиря монах Генадій.

Із вищенаведеного переліку книг, які належали монастирям, поряд із друкованими та рукописними, львівського та київського походження, є декілька волоських і сербських, а в Бедевлянському і Бичківському були в наявності рукописні Ірмолої. В записах є свідчення, що книги позичали до малих скитів. Всі вони знаходились в одному районі (теперішній Хустський та Тячівський), а Барсанівський, Євдянський, Джулинський, Мойсеївський та Вишньо-Вишавський тепер належать до Румунії.

Так на невеликій території ці монастирі відігравали важливу роль в зберіганні християнських традицій, поширенні рукописних та друкованих книг.

Внаслідок освітніх реформ в Австрійській імперії Цісар Йосиф II в роках 1782-1789 ліквідував 132 чоловічих монастирі. При реорганізації їх фонди переходили в підпорядкування до інших монастирів, які залишились, а деякі, з часом, відновлювались. Так монастир Благовіщення в Бороняві після реформ довгий час через ігуменів, монахів Імстичівського монастиря, був з ним у духовній і господарській єдності, як і деякі інші Марамороські монастирі.

Із складної історії діяльності монастирів, які в часи лихоліть то припиняли то відновлювали монастирське життя, нам залишились досить незначні дані про церковний спів, використання Ірмологійонів у монастирській богослужбовій практиці, але світло на це проявляють ряд документів, покрайні записи рукописних і друкованих книг, що збереглися у книгозбірнях, музейних фондах.

Так, єпископ Іван Й.Годермарський у 1721 році, запроваджуючи правила монастирського життя за традиціями чину Василя Великого, в

щоденному розпорядку монахів встановлює обов'язкові відправи служб хором про що повідомляє у своєму записнику: «в цьому році почали відправляти два рази на день (спільний) хор, на дві сторони, так само як і в Лаврівському монастирі».

У 1777 році, Мукачівський єпископ Андрій Бачинський затвердив “монаші правила” чину Василя Великого, які підготував протоігумен Мукачівського монастиря ІоанікійБазилевич. В четвертому розділі, де йдеться про молитву і церковне правило, ми знаходимо приписи щодо культури співу богослужбових відправ. У пункті 3 і 4 зазначалось, щоб всі монахи зібравшись для богослужбових відправ у церкві співали і читали молитви неспішаючи, не високим, і не дуже низьким, а помірним і зрозумілим голосом. Хорам, (*ликам-І.З.*), рекомендувалось дотримуватись точного порядку в антифонному співі, кожен хор повинен починати спів чи читання молитви лише тоді, як завершить інший.

В науковій бібліотеці УжНУ зберігаються “Монаші правила” на латинській і церковно-слов'янській мові (інв. № 1563 відділу рукописів і стародруків), в яких теж записані наступні вимоги, монахам читцям, півцям, хорам, що стосуються культури співу під час богослуження.

В поширенні культури та освіти в період XVIII - XIX століття важливу роль відігравали монастирі св.Архістратиґа Михаїла в Марія-Повчі, Зішестя Святого Духа в Красноброді, св. Миколая в Малому Березному, св. Архістратиґа Михаїла в Імстичеві, монастир Воздвиження Чесного Хреста на горі Буківській. Цікавим фактом в організації монастиря в Марія-Повчі у 1749 році є те, що “сюди купували потрібні книги з монастирів Закарпаття – Углі, Драгова, Білої Церкви, Бороняви, Мукачева та Малого Березного.”

Вже на початок XX століття у фондах бібліотеки Маріяповчанського монастиря налічувалось до 2000 томів.

В кінці XVIII століття в монастирях утворилися великі зібрання книг. За каталогами 1780-1781 року в Краснобрідському монастирі було 135 книг, у Малоберезнянському – 205, Углянському – 64, Імстичівському – 45, Марія-Повчанському – 191 книга. За неповних 100 років бібліотека Краснобрідського монастиря налічувала до 2000 екземплярів, велику кількість яких подарував О.Духнович. Так мігрувала література, збагачуючи монастирські бібліотеки, які ставали центрами духовності, знань та поширення освіти.

Найстародавнішим книгосховищем була бібліотека Мукачівського монастиря. За каталогом 1951 року в ній нараховувалось 6400 книг основного фонду на 17 мовах світу. Протягом багатьох століть монастир оо. Василіан на Чернечій горі був центром духовного життя на Закарпатті. Тут існувала школа для монахів, де вивчали слов'яно-руську граматику, поетику і риторіку, хронологію та філософію, церковний устав і церковний спів. З діяльністю монастиря пов'язано багато талановитих вчених-монахів, які залишили за собою велику наукову та літературну спадщину. Серед них протоігумен Іоанікій Базилович (1742-1821), ігумен Арсеній Коцак (1737-1800), Анатолій Кралицький (1835-1894), які писали історію краю, брали активну участь у просвітницьких процесах, керували монашим життям, займались культурно-освітньою діяльністю.

3. Характер та історико-культурна цінність покрайніх записів рукописних і друкованих ірмологіонів книгозбірень та музейних фондів Закарпаття

Творцями і переписчиками ірмологіонів були дякоучителі, регенти і церковні співці, священники та ченці, представники широкого кола інтелігенції та духовного сану. У цих пам'ятках зафіксовані прізвища

власників, дані про місце і час створення, їх поширення і використання на парафіяльних осередках Мукачівської єпархії.

Вперше збірник «Ірмологіон» надруковано у Львові 1700 р. У подальшому зміст його вдосконалювався та видавався у Львові у 1709 та 1757 рр. Наступні друковані збірники видано отцями Василями на Почаєві – 1766, 1775, 1794 рр., які поширювались і ввійшли у широкий вжиток богослужбової практики на всіх теренах України. З огляду на це, важливий матеріал знаходимо на маргінесах стародруків фондів наукової бібліотеки Ужгородського національного університету (інв. № 446, 469, 542, 557, 558, 559, 560, 562).

Так, Мукачівському монастирю на Чернечій горі належали Почаївський Ірмологіон 1775 року, Львівський 1709, у яких ми знаходимо крайні записи, що свідчать про їх використання в ХІХ і на початок ХХ століття. На Почаївському друкованому Ірмологіоні 1775 року (інв. № 542 фондів стародруків НБ УжНУ) відзначено, що «*Ірмолой сей приналежить до Монастиря Монкачівського*» (зв. 215 арк.), а на передостанній сторінці наводяться прізвища монахів-новиків *Balog Istvan* (Балог Іштван), *Szekely Kalman* (Секель Калман), дати 1903, 1904, 1905, 1906, 1907 роки, перелік інших прізвищ. На форзаці є напис *Правий крилос*, що підтверджує церковний спів в монастирі на два крилоси. В Львівському Ірмологіоні 1709 року (інв. № 560 фондів стародруків НБ УжНУ), на маргінесах важливими є запис *tot Irmoloi Mukacoskoho Manastira* (монастиря – І.З.), зв. арк. 58. Також тут є запис угорською мовою «*Ez. Czen Irmolohion tortazika Csernekhegyi Klastrombo*» (Цей Ірмологіон належить монастирю на Чернечій горі – І.З.), арк. 88. У збірнику виявляємо ряд прізвищ і дат: «*Попович Тукіняк Андрей учитель повчи є*» (учитель із с. Повча, тепер Маріяновч, Соболчського комітату в Угорщині – І.З.) зв. 74 арк., «*Andras polivka fubic 1839*» арк. 208, «*Simon Iános Itvols 1879*» (Шімон Янош тут був 1879 – І.З.) зв. 13. Наведені маргіналії

друкованих Ірмологіонів беззаперечно підтверджують їх використання в монастирській навчальній і богослужбовій практиці.

Важливим осередком навчання і підготовки священиків була Ужгородська духовна семінарія, у якій використовувався друкований Ірмологіон 1709 року (інв.№ 558 фондівстародруків УжНУ). З покрайніх записів збірника важливими є дані переліку ряду прізвищ студентів, які навчались у цьому закладі і вивчали церковний спів за цим Ірмологіоном. Так цікавим є запис двох студентів: «*1877^{ik}ev Maius 2^{on} Iakovics Emil (...)* *RõthySimoniopaitanekegyuttanultekamoralist* – ... *kitu... nimikorfognektalalkorni*»(1877року, 2 травня Якович Еміл і РовтіШімон добрі друзі вивчали разом моралістику хто знає коли знову зустрінуться –І.З.) вкладна сторінка між 140-142 аркушем. На декількох сторінках на угорській мові записані прізвища слухачів релігії 1900-1901р.(арк.140-142), 1901-1902р.(арк.194-196) – *BakasinEduardnogyvaradi*(Бакошин Едуард з Великого Варадину), *BihunPálmunkacsi* (Бігун Павло з Мукачева), *YurisinMihalymunkacsicirculator*(ЮришинМігаль з Мукачева), *Ivaskovics Sandormunkacsi* (Івашкович Шандор) *KadarGyorgy*(КадарДьордь), *MellesGézo* (Мелеш Гейзо), *Sabó Izidor* (СабоІзидор), *SztankanineczIancsika*(СтанканинецьЙончіко), *MedveczkyEndre* (МедвецькийЕндре) – “*сладкопівець*”. Очевидно цей запис відзначав його, як співака, що серед інших мав найкращі голосові дані. Поряд записано прізвище інформатора (вихователя – І.З.) єпископського конвікту (інтернату) ІринєяКонтратовича – *KontratovicsIren (Konviktusiinformator)* та дата “*1902 ápril 26 on Nagysombatdelutanpon*”(26квітня 1902р. у Велику суботу після обіду – І.З.)арк. 194. Підтвердження того, що цей Ірмологіон вивчав у Великому Березному в липні 1900 року із вихованцями духовної семінарії залишений такий запис: “*1900 maius hovabon tanulmanyKotratovicsIrenIle.h.h. paparvafiintezettanulmanyifelugyõ Kierdemült circulatorIleveshillanhallga..ik*

1900-1901 bon:...”(1900 року в травні місяці вивчав Контратович Ірен із слухачами другого року навчання духовної семінарії заслужений навчальний інспектор), наводиться перелік прізвищ слухачів. Такого ж змісту вміщений запис: **“Nady – Bereznán 1901 yulius 24 TanulmanyoztoKontratovicsIrenIII.é. h.h. püspökikonviktusitanulmányifelügyalõ**(1901 року 24 липня Контратович Ірен, навчальний інспектор вивчав із третьокурсниками єпископського конвікту – І.З.) між 36-38 арк.

Використовувався в Ужгородській семінарії Ірмологіон 1871року надрукований в Ставропігійському Інституті у Львові за благословення єпископа ІосифаСембратовича.Серед стародруків семінарії належав і Почаївський Ірмолой 1794 року на форзаці якого наведено список 24 студентів другого року навчання 1877-1878 років: *Az 1877|8 innavevbenII-^{od}evesekvoltok*

BacsinszkyAntal (Бачинський Антал), *BerlányiPer...*(Берлані...), *CsernekIanos* (ЧернекЯнош), *DobraGyula* (Добра Дюла), *DzubaySandor*(Дзубої Шандор), *EgressyMihaly*(ЕгрешіМігаль), *ErdelyiTivadar* (ЕрделіТіводар), *GoydicsIanos* (ГойдичЯнош), *GőncyAntal* (ГйонціАнтал), *GribovszkyMiklos* (ГрибовськийМіклош), *HydoevitsAgost* (Гідович),*FaszennczakAg.* (Фащенчак), *KimakSandor* (Кімак Шандор), *RubekEmil* (РубекЕміл), *NyistorIanos*(НісторЯнош),*PopovicVictor*(Попович Віктор),*SarodyBazil* (Шароді Василь), *SzoboMiklos*(СабоМіклош),*SzaboOrest*(Сабо Орест),*Szmerekovizky...* (Смерековицький), *TivodorIstvan*(Тіводар Іштван), *ZatkovitsKal.*(ЖатковичКалман).

Друковані Ірмолої використовувались і в парохіяльних осередках в богослужбовій практиці священників, дяків, дяко-вчителів; парохіяни купляли для навчання своїх дітей. У почаївських виданнях була введена нотна азбука **“Алфавіт ірмологісанія”**, що підвищувало навчально-

педагогічну функцію цих збірників. Власники Ірмолоїв часто залишали в них записи, в яких робили дарчий “заповіт” книг для церкви. На Львівському друкованому Ірмологіоні 1709 року, який купив ІляСімога, парох Підполозький (тепер с.Підполоззя Воловецького району Закарпатської області), у 1762 року здійснив в даній книзі дарчий запис на церкву Ахістратиґа Михаїла при архидияконіІоаніБрадачі (майбутньому Мукачівському єпископові).

Друковані і рукописні Ірмолої зберігались при церквах, передавались з руки в рук по традиції сімейних династій. Вони були настільки стійкими, що на сьогоднішній день в окремих церквах на Закарпатті знаходяться книги з XVIII століття. Так у церкві Покрова Пресвятої Богородиці с.Залуж, Мукачівського району Закарпатської області зберігається Львівський друкований Ірмолой 1757 року. Ця книга була куплена жителем с.Стройне (тепер Свалявський район Закарпатської області) Георгієм Фізером, який був священником цього ж села. Про це свідчать покрайні посторінкові записи на 4 – 9 сторінках (початкового розділу напівів Великої вечірні, номерація олівцем пізнішого часу) «*Сей Ирмологиwнь Купил рабъ божий Свяще (нний) Ієрей fhзhrúГевргийИбивательСтройнский и далú его сынови своему Старшому Іоанови*». З інших важливими є запис про ціну книги «*Си" книга Нарцаема" рмолойКупиль Ю ГыwргйФhзhrúПарохúСтройнский за Шмúзолотыхú*» (зв.128 – 130 ст.). Батько священник передав книгу своєму старшому синові для збереження сімейних традицій про що свідчить запис «... *І далú юСыновиСтаршомуIwани и зúдhtйнадhший*» (ст.132-133).

У своїх візитаціях парохій мукачівського і чинадієвського панства єпископ Симеон Ольшавский, попередник і брат єпископа М.М.Ольшавського, у 1731 році зафіксував у протоколах імена

священниківцях парохій. На той час в с.Стройне парохом і намісником (деканом) округу Дусина та Сваляви числився ЮрійФізірь. Інші покрайні записи повідомляють, що Ірмологіон використовувався дякомс.Пасіки (ст.4 зв.), (село знаходиться біля м.Сваляви), а з часом – з 1892 року в с.Ромачевиці, і належав Івану і Михайлу Чопею, про що свідчить запис на форзаці «*ExlibreIvanesCsopeyCspeiMihayRamacsevicza1892*»

В бібліотеці Ужгородського університету знаходяться два друковані Ірмолої 1700 року, які використовувались вбогослужбовій практиці та навчанні на Закарпатті. В одному покрайні записи повідомляють, що він належав у 1783 році Василю Піцурнику.

Найцікавішим зі сторони маргіналій є Ірмологіон, який протягом двох століть належав сім'ї Мешко. В ньому зафіксовано літопис сімейної традиції зберігання книги, міграцію династії священників Мешків на Закарпатті, використання збірника в навчальній і духовній практиці з 1738 року по 1933 рік. Печатка Ужгородської греко-католицької богословської академії на книзі стверджує, що Ірмологіон належав і цьому закладу.

Друковані книги були досить дорогими і не завжди можна було їх придбати. Вище наведені джерела є лише часткою свідчень про використання Ірмолоїв на теренах Мукачівської єпархії. Найбільше даних збереглося про рукописні Ірмолої, які створювалися і вживалися в парафіяльних осередках.

На сьогодні відомо більше сорока рукописних Ірмолоїв, які використовувались в Мукачівській єпархії і відносяться до періоду XVII – XIX століття. В цих пам'ятках зафіксовані дані про місце і час створення, міграція та використання, прізвища власників, багато іншої інформації. Ірмолої використовувались у таких селах: с.Чабин (Сх.Словаччина), с.Данилове (Хустського району), с.Лисиче, с.Шайопалфалва(знаходилось біля м.Мішкольця, Угорщина), с.Онок

(Виноградівського району), с.Червеньово (Мукачівського району), і с.Доробратів та с.Лоза (Іршавського району), с.Ардо-Поток і с.Ужок (біля Собранців), с.Тюшка, с.Ізки, с.Ростока, с.Бистре (тепер Міжгірський і Воловецький район), с.Прикра (Східна Словаччина), с.Невицьке та с.Андріївка (Ужгородщина) та ін. В своїх дослідженнях науковець І.Панькевич віднайшов рукописні Ірмолої на Східній Словаччині у селах Бодружалъ, Нова Вес, Кружльов, Руська Нова Вес, Товарна – Полянка. Без сумніву, для рукописів було характерним прив'язаність до територій їх створення.

В Ірмолої другої чверті XVII століття є запис, що його купив ІоанРіпин (Іван Ріпа) від ІоанаКирлика у 1808 році за «пувоста німецького». В наступні часи цим збірником користувався Іван Пазуханич – півець і вчитель із с.Червеньова та Августин Пазуханич. В даному Ірмолої є нотна «абетка» XIX ст. (*«Ірмологіона шкали нижняя, середина івижня»*), яка допомагала засвоювати нотний матеріал.Цікаву інформацію в покрайніх записах виявляємо у рукописі другої чверті XVIII ст., який належав Егерському дякові Івану (запис з 1781 року), а надалі його придбав Іван Анталов в цього ж дяка за 4 золоті та за оправу заплатив 40 грядарів у сріблі в 1832 році. В наступних записах повідомляється: *«Сей ІрмологспівалІоанАнталов, дяк на Опоці року божого 1846»*.

Часто в покрайніх записах повідомлялась мета купівлі і назначення книги. В Ірмолої 1728 року є запис Івана Зубанича про те, що він купив її для сина Яцка за 18 семаків, а переписувачем був Михайло попович Тющанський (с.ТюшкаМіжгірський район). Такі ж записи знаходимо і в Ірмолої 1736 року, який зберігався в с.Убреж біля Собранців (сх.Словаччина). Купив книгу старший церковний брат Ардо-Потокської церкви для науки своїх синів Андрія і Івана тай тим, кому *“Господь бог сподобить доспівати того дару”*.

Ірмолої створювали і учні, які навчались церковного співу в священників, дяковчителів. Так Василій Купар із с.Лоза (тепер Іршавський район Закарпатської області) під час навчання церковного співу та переписування нотного Ірмологіоназалишив такий запис: *«...списасяІрмологіон сей рабом Божіиммладенцем Василієм Купар, когдучилсясшестнадцатого року співати Ірмологіон у дяка ГреблянськогоМихаила»*. Тут же подається дата 1804 рік.

Поширення рукописних збірників відзеркалює і той внутрішній культурно-освітній рух в низовій інтелігенції, котрий ширився на селах протягом XVIII –XIX століття. Потяг до культури, освіти, кращого життя давав свої внутрішні імпульси і в низах народжувались таланти. Саме таким представником, що залишив яскравий слід в історії культури краю є дяковчитель Іван Югасевич-Склярський (1741- 1814). І.Югасевич був надзвичайно обдарованою особистістю з широкими культурно-освітніми та художньо-мистецькими інтересами.

Народився в с. Прикра на Свидниччині. Освіту здобув у Львівській братській школі, де навчився мистецтву церковного співу, переписування і оформлення книг. Все своє життя дякував у селах Східної Словаччини і Закарпаття (останні 20 років жив в с.Невицькому біля Ужгороду).

Як художник, він мистецьки оформляв свої рукописи орнаментальними прикрасами, мініатюрами, майстерно володів каліграфічним письмом, створивши прекрасні твори книжної графіки: Літургікон (1759), Типікон (1800), Вослідованіє (1802), Псалтир (1804), Тріодь (1807), 5 Пісенників, Календарі, значну кількість нотнихІрмологіонів, серед яких описано вісім рукописних збірників:

1. Ірмологіон 1778–1779рр. (с.Прикра, Східна-Словаччина).
2. Ірмологіон 1784–1785 рр. (с.Прикра).

3. Ірмологіон 1795 р. (с.Невицьке).
4. Ірмологіон 1800р. (с.Невицьке).
5. Ірмологіон 1806р.(с.Невицьке).
- 6.Ірмологіон 1809р. (знаходився в церкві с.Камйонка, Словаччина).
7. Ірмологіон 1809р. (використовувався в с. Орляві, с.Андрашівцях, м.Ужгороді).
8. Ірмологіон 1811–1812 рр. (с.Невицьке).

Його рукописи є цінними пам'ятками церковної гимнографії, які несуть в собі інформацію про духовну, музичну культуру нашого народу. Як художник, він мистецьки оформляв свої книги орнаментальними заставками, тонко володів каліграфічним письмом, створивши за життя прекрасні твори книжної графіки. Безперечно, що культурно-мистецька діяльність І.Югасевича активно впливала на духовне життя народу. Його Ірмолої використовувались у богослужбовій і навчальній практиці, з них робились копії і розповсюджувались по церквах. На Ірмологіоні 1809 року (першому), який зберігався в церкві с.Камйонка на Спишу є замітка, що цей Ірмологіон переписав Петро Кузмяк у 1841 році для церкви с.Фольварк.

На сьогоднішні відомо більше 40 рукописних збірників-ірмологіонів, які використовувались в богослужбовій практиці на теренах Мукачівської єпархії починаючи з XVII до поч. XX століття. Серед друкованих видань використовувались Ірмологіони 1700, 1709 та 1757 р., що надруковані у Львові, Почаєвські видання 1766, 1775 та 1794 років, Ірмологіон 1871 року виданий у Львові за благословення єпископа Іосифа Сембратовича, Ірмологіон 1904 року, *Церковне Простопініє* 1906 року І.Бокшая та Й.Малинича, василіянське *Простопініє*, яке випустив 1930 року, протоігумен Іоаникій Хома.

Ірмолої (Ірмологіони) є тим фондом, що представляє найдавнішу верству професійного музичного мистецтва на підкарпатських землях. Їх поширення в монастирях, парафіях, навчальних закладах, дяківській, богослужбовій практиці протягом XVII і на початок XX століття свідчать, що вони були основним джерелом церковних напівів і мали безпосередній вплив на формування регіональної традиції церковного співу

4. Питання та завдання для самоконтролю та контролю досягнутих результатів навчання

Завдання для самоконтролю:

1. Назвіть основні осередки поширення нотолінійних ірмологіонів.
2. Що означає ірмолой, ірмологіон?
3. Який зміст, художні особливості рукописних ірмологіонів?
4. Охарактеризуйте діяльність І.Югасевича.

Практичні самостійні завдання (підготуйте реферат, доповідь, презентацію).

1. Історико-культурна цінність покрайніх записів пам'яток церковно-співочої культури Закарпаття.
2. Особливості рукописної спадщини І.Югасевича.
3. Рукописні пам'ятки духовно-пісенної культури Закарпаття.

Підготуйте словник термінів і понять, необхідних для засвоєння даної теми

Дайте відповіді на тести:

I. У якій відповіді правильно подається визначення Ірмологіон?

1. Одножанровий збірник періоду Київської Русі нотований кулізм'яною нотацією.

2. Багатожанровий збірник монодичного церковного співу знаменної нотації

3. Одножанровий збірник знаменної та п'ятилінійної нотації XII-XVIст.

4. Багатожанровий збірник монодичного церковного співуXVII-XIXст.

II. Де і в якому році надрукований перший посібник монодичного співу в Україні?

1) у Почаєві 1766 року;

2) у Львові 1709 року;

3) у Києві 1755 року;

4)у Львові 1700 року

III. Записи церковного співу в ірмологіонах уXVII-XVIII ст. здійснювалось:

1. Київською квадратною нотацією.

2. Екфонетичною нотацією.

3. Тета-нотацією.

4.Кондакарною нотацією.

IV. Вперше системна підготовка півцо-вчителів на Закарпатті почала здійснюватись з :

1. 1946 р.

2. 1920 р.

3. 1844 р.

4. 1794 р.

V. Хто із перелічених осіб створював, переписував нотні дидактичні збірники ірмологіони.

1. А.Бачинський

2. І.Югасевич

3. Е.Талапкович

4. Й.Бокшай

5.Критерій оцінювання знань

При оцінюванні на поточному контролі, семінарському занятті враховується логічність, повнота і аргументованість відповідей, правильність виконаних тестових завдань, здатність студента уніфікувати знання.

Оцінку “відмінно” заслуговує студент, який виконав правильно всі тестові завдання (5), дав вичерпні відповіді на теоретичні питання, виявив глибокі знання програмового матеріалу, вмів логічно й аргументовано викладати власні думки, здатний систематизувати, узагальнювати набуті знання, володіє термінологією, має високий рівень аналітичного мислення.

Оцінку “добре” заслуговує студент, який правильно відповів на 4 тестові завдання, виявив знання програмового матеріалу, вмів логічно й аргументовано викладати власні думки, здатний узагальнювати набуті знання, володіє термінологією, аналітичним мисленням, однак допускає несуттєві неточності у відповідях, що вимагає уточнень та коригування.

Оцінку “задовільно” заслуговує студент, який правильно відповів на 3 тестові завдання, виявив поверхові знання програмового матеріалу, не переконливо викладає свої думки, допускає термінологічні помилки,

неточності у формулюванні відповідей, виявляє орієнтацію у теоретичних питаннях.

Оцінку “незадовільно” отримує студент, який відповів на 1-2 тестові завдання, виявив суттєві прогалини в знанні програмового матеріалу, допустив поверхові і неправильні відповіді, демонструє недостатньо сформоване аналітичне мислення, не володіє термінологією.

6.Перелік рекомендованих джерел:

1. Задорожний І. Єпископ Андрій Бачинський в епістолярній спадщині / Науково-дослідний інститут карпатознавства Ужгородського національного університету. Мукачево : Карпатська вежа, 2002. 64 с.
2. Ірмологіон 1809 року Івана Югасевича-Склярського: факсиміле і транскрипція / упорядкування, транскрипція, передмова – Ігор Задорожний. Ужгород: Видавництво „Карпати”, 2010. 392с.
3. Сопко О. Рукописна спадщина Івана Югасевича на зламі XVIII-XIX століть: Монографія. Львів: «Афіша», 2017. 180 с.
4. Ясиновський Ю. Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16-18 століть. Львів: Видавництво Отців Василіян «Місіонер» 1996. 622 с.
5. Шевніна Т. Рукописні книги та стародруки XV-XIX ст.ст. з колекції фондів Закарпатського краєзнавчого музею // Науковий збірник ЗКМ Вип. IV. Ужгород: Патент, 2000. 220с, іл.

7. ІЛЮСТРАЦІЇ

Рукописний Ірмологіон 1634-1650 рр.

Архівний № 8465 фондів Закарпатського обласного краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького

Календарно-мінейний структурний тип. За каталогом Ю.Ясіновського № 29 (с.114)

Зміст збірника : ірмоси, стихири на свята (починаючи із Різдва Христового), піснеспіви Тріоді (Великого посту), Октоїх.

Покрайні записи, які відносяться до середини XVIII століття (арк. 118-118 зв.) повідомляють, що книга належала духовній особі “...сію книгу Ірмолой священного ієромонаха Гервасія і Трифолой кієвской за 15 талярій битих кривеві (?) монити полской моя праца питома...”. Також наводиться інформація, що стосується здійснення оправи Октоїха, про різні церковні речі.

Рис. 1 Задостойник «О Тебѣ радується», сторінка з рукописного Ірмологіону 1634-50 рр.
Арх. № 8465 ф. ЗОКМ

Рукописний Ірмологіон 1682-1688 рр.

Архівний № I-465 фондів Закарпатського обласного краєзнавчого музею ім. Т.
Легоцького

Ірмологіон збережено без початку і закінчення, написано дрібним півустановом.
Ініціальні літери балканського та рослинного типу, в кольорі.
Зміст: співи подобних, прокімнивоскресні. Записи здійснено великим півустановом. За
каталогом Ю.Ясіновського (ст. 232-233)

Рис. 2 Рослинні мотиви заставки, сторінка з рукописного Ірмологіону 1682-1688 рр. Арх. № I-465 ЗОКМ

Рис. 3 Рослинні мотиви в оформленні заставки. Сторінки рукописного Ірмологіону 1682-1688 рр. Арх. № I-465 ЗОКМ

Рис. 4 Запис Літургії Напередосвячених Дарів, сторінка з рукописного Ірмологію 1682-1688 рр. Арх. № I-465 ЗОКМ

Рукописний Ірмологіон 1725-30-х рр.

Архівний № I-459 фондів Закарпатського обласного краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького

Зміст збірника : октоїх, співи подобних , прокімнивоскресні . Записи здійснено великим півуставом . За каталогом Ю.Ясіновського (ст. 360-361)

Рис 5.Мініатюра «Богородиця», рослинні мотивизаставки у рукописному Ірмологіоні 1725-30-х рр. арх. № I-459 фондів ЗОКМ.

Рукописний Ірмологіон 1806 року Івана Югасевича

Рис.6. Приклади оформлення текстів на основі орнаментальних міжтекстових смужок.Сторінки з рукописного Ірмологіона 1806 року І.Югасевича.Групування нотного і словесного текстів відзначається чіткими пропорціями, добре охоплюються своєю зовнішньою формою. Картина симетричної та чіткої організації нотних та літературних знаків дає можливість легко сприймати та читати мелодичну лінію, що має в собі як естетичну, так і практичну доцільність.

Рис. 7. Кольорова заставка з рослинною та сакральною символікою.
Догмат 8 гласу «Цар небесний»,
сторінки із рукописного Ірмологіону 1806 року Івана Югасевича.
Внутрішній декор, заголовки розділів, орнаментальні заставки геометричних і
рослинних мотивів, великі і малі ініціали добре ілюструють емоційно-виразову палітру
кодексів.

Навчально-методичне видання

Методичні вказівки для самостійного опрацювання навчальної дисципліни «Історія української та зарубіжної художньої культури»: Пам'ятки духовно-пісенної культури Закарпаття XVII-XIX століть. Укладачі : Задорожний І.З., Малець О.О. Мукачево: МДУ, 2025. 24 с. (1,4д.а)

для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальність: 027 «Музезнавство, пам'яткознавство»
факультет менеджменту та індустрії гостинності

Тираж 10 пр.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 6984 від 20.11.2019 р.

Редакційно-видавничий відділ МДУ, 89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

тел./факс +380-3131-21109

Веб-сайт університету: www.msu.edu.ua

E-mail: info@msu.edu.ua, pr@mail.msu.edu.ua

Веб-сайт Інституційного репозитарію Наукової бібліотеки МДУ: <http://dspace.msu.edu.ua:8080>

Веб-сайт Наукової бібліотеки МДУ: <http://msu.edu.ua/library/>